

Vlahi, balkanski bojovníki

Migracije vlahov po Balkanu in njihova množična poselitev Like in Krbave

Razumník ne upa, da bo vplival na svet, temveč da bo nekoč nekje nekdo tisto, kar je napisal, prebral natanko tako, kot je napisal.¹

V prvem prispevku z naslovom: Vlahi, balkanski bojovníki: Kdo si, Vlah ali vlah?, sem obravnaval tematiko, ki zajema vprašanje dojemanja pojma *Vlah* v različnih balkanskih zgodovinskih. V tem prispevku pa pojem *Vlah* jasno pišem z malo začetnico, saj vlahe obravnavam izključno kot socialno-profesionalno skupino (pastirji-živinorejci-krajišniki). Seveda se dotaknem tudi njihove narodnostne pripadnosti dvema etnijama, Hrvatom in Srbom, predvsem, kadar govorim o izpovedovanju njihove vere.

MIGRACIJE VLAHOV

Pojav migracije vlahov se je začel s prihodom barbarskih ljudstev na področje Balkanskega polotoka. O teh migracijah in njihovih posledicah sem govoril že v prvem prispevku. Kasnejše migracije vlaškega elementa pa je povzročila predvsem prisotnost osmanskih Turkov na Balkanu. Osmanski imperij je močno spremenil etnično podobo Balkana, saj je s svojim delovanjem in prodiranjem proti zahodu prisiljeval tamkajšnje prebivalstvo v izseljevanje. Proces migracij je zaradi osvajalne politike Visoke porte (v tem primeru "vlade" Osmanskega imperija, op. R. B.) dobil nepojmljive razsežnosti, k temu pa so pripomogle tudi takratne balkanske države

in evropske velesile, ki zaradi medsebojnih sporov nikakor niso zmogle resneje stopiti v bran prodirajoči sili.

Balkanske obrambne politike, ena za drugo, organizirane s strani srbskih in bosanskih držav, hrvaškega in madžarskega plemstva, Habsburžanov in Beneške Republike, niso zadržale osmanskega prodora. Osmansko zavzetje Balkanskega polotoka ni z lahkoto nadomestilo zamenjave propadlih držav. Čeprav so prevzeli mnogo vzorcev prejšnjega življenja na Balkanu in jih vzdrževali z manjšimi spremembami, je bila sprememba, povzročena z invazijo in spremembami, vsiljenimi s strani osmanske oblasti, vodilo novega razvoja teh področij. Posledice te invazije na Balkanu pa se niso ustavile na mejah

osvojenih ozemelj, ampak so povzročile tudi temeljite socialno-ekonomske spremembe v deželah, ki so jim stale nasproti.²

MIGRACIJE VLAHOV PO BALKANU

V zahodnih in centralnih krajih Balkana je treba razlikovati različne vaje migracij. Najpogostejši je bil tisti, ki je ljudi iz dinarskih planin prinesel v nižine, zato se ta val migracij imenuje *dinarski*. V vrtincu migracij, povzročenih z osmanskimi osvajanjem, so mnogi vlahi pričeli zapuščati planine. V toku 14. stoletja lahko zaznamo konstantno širjenje pastirskega načina življenja in zmanjšanje obdelovalnih površin v dolinah. Neobdelane površine zemlje so bile spremenjene v pašnike. Pastirske skupnosti so se začele pojavljati v nižinah. Pojav različnih vlaških družin v nižinah je bil velikokrat zabeležen tudi v raznoraznih srednjeveških dokumentih. Prehod v drugačno ekološko okolje jim je vsekakor spremenil način življenja. Njihovega tradicionalnega izvora prihodkov, živinoreje, niso mogli več izvajati v taki meri kot nekoč. Zato se je začela njihova asimilacija z ostalim prebivalstvom pospeševati.³

V centralnih in zahodnih območjih Balkana, še pred tem pa v zahodni Bolgariji, Srbiji, Bosni in albanskih krajih, so vlahi prevzeli važno vlogo. Deloma so opravljali vojaške funkcije že pod Bizantinci in v srednjeveških slovanskih državah, zato so se v posamičnih vojaških vlogah z lahkoto integrirali tudi v osmansko upravo. S tem so si pridobili poseben status, t. i. *ius valachorum* oziroma *adet-i-eflaki*. V glavnem so služili v martoloških in janičarskih odredih, ki so med 15. in 18. stoletjem, zahvaljujoč svoji mobilnosti, imeli pomembno vlogo v osmanski vojski. Te posadke so bile ponavadi nameščene ob mejah Osmanskega imperija, pa tudi na ozemlju Grčije, Bolgarije, Makedonije in Srbije.⁴

Vlahi, ki so na ta način prestopali v osmansko vojsko, so prihajali iz centralnih območij Balkana.⁵ Ta pastirska vlaška naselja

so se nahajala v planinskih predelih v porečjih Ibra, Zahodne Morave, gornjega toka Drine, Lime, Tare, Pive, Zete in Neretve ter po Dinari in Velebitu.⁶ Osmanski Turki so večji del teh območij, brez Velebita, priključili svojemu ozemlju že proti koncu 14. stoletja, tamkajšnje vlahe pa vključili v svoje vojaške enote. Vlahi so tako spremljali osmanska osvajanja od juga proti severu, svoja bivališča nastanjali v na novo osvojenih krajih, s tem pa znatno širili ozemlje svojega poseljevanja.⁷

Po letu 1480 lahko vlaška naselja najdemo v spodnjem toku Neretve (Hercegovini) in v zgornjem toku reke Bosne. Na to območje so vlahi prispeli iz južnih območij Balkana. Najpogostejše naseljevanje vlahov je bilo dokumentirano na območju okoli Maglaja, ko je bilo naštetih okoli 900 družin. To se je zgodilo neposredno po pokoritvi osrednje Bosne s strani osmanskih Turkov leta 1476. Ker je bil kmalu osvojen še preostanek Bosne, so se mnogi vlahi tekom 15. in 16. stoletja zaradi strateških razlogov (utrjevanja meje proti Hrvaški) naseljevali na severozahodu osmanskega ozemlja.⁸

Med 15. in 18. stoletjem so iz območja Ibra, Lime, Pive in Morače neprestano prodirali novi vali vlahov v iskanju pašnikov, ki so prispeli vse do severnih, zahodnih in vzhodnih meja Osmanskega imperija. Leta 1526 je bila osvojena Hrvaška južno od Velebita (razen trdnjav Obrovac in Klis). Osmanska poročila nam poročajo o vlaških naselbinah v zaledju Splita. Obrovac je padel leta 1527, Klis pa leta 1537. Domače prebivalstvo je pobegnilo, na njihovo mesto pa so se postopoma priseljevale vlaške družine.⁹ Osmanski Turki so območje Like proti koncu 16. stoletja naseljevali po že izoblikovanem obrazcu. Na to območje so preselili razmeroma veliko ljudi, povečini so bili to pastirji iz južnih krajev (beri vlahi), ostali so bili muslimani.¹⁰

Največjo koncentracijo prebivalstva z vlaškim statusom se lahko potrdi v drugi polovici 15. stoletja v trikotniku med Nišem, Smederevom in Vidinom. To območje je bilo v tistem času obmejno območje med

Osmanskim imperijem in Madžarsko kraljevino. Močno koncentracijo lahko najdemo tudi v sandžaku Hercegovina, kjer je bilo okoli 7.000 vlaških družin. Takšne družine so bile pogoste tako v Bosni kot tudi na Kosovu. V dvajsetih letih 16. stoletja je bilo celotno prebivalstvo Črne Gore zaradi neplodovite zemlje po statusu izenačeno s preostalimi tam živečimi vlahi.¹¹

Ker so mnoge srbske družine po padcu Srbske despotovine leta 1459 pobegnile na sever (proti madžarskemu območju) ali v regijo dinarskih planin, njihovo ozemlje pa je postalo del Osmanskega imperija, se je pričelo novo množično naseljevanje območij v zaledju Beograda. Naseljenci so bili vlahi, ki so jih iz dinarskih planin (Stari Vlah, srednji tok reke Drine, Hercegovina, Črna Gora) premamile obljube o privilegijih. Tukaj so si zagotovili svoje zimske pašnike, skozi leto pa so se vračali nazaj v njim dobro poznana planinska območja. Leta 1476 je bilo samo v sandžaku Smederevo naštetih okoli 7.600, leta 1516 pa že okoli 12.000 vlaških družin.¹²

Novе vlaške naselbine niso zajele samo krajev pod oblastjo Osmanskega imperija, temveč tudi beneške in habsburške kraje na drugi strani meje. Verjetno je veliko vlaških družin prešlo mejo zato, ker so pri beneških in habsburških oblasteh pričakovali boljše statusne in naravne pogoje. Drugi cilj njihovih selitev je bila dalmatinska obala. Vlaške družine so se že od konca 14. stoletja v dobi zimske pašne pojavljale v zaledju dalmatinskih mest in se deloma začele na ta področja tudi naseljevati. Po nastanitvi so prešle na mešano, poljedelsko-pastirsko obliko preživljanja. Leta 1412 so kot vlaške naselbine omenjeni kraji okoli reke Cetine na Petrovem polju, pa tudi tisti okoli Omiša in Klisa. V štiridesetih letih 15. stoletja so se na ta območja naselili vlahi iz Hercegovine, konec istega stoletja pa vlahi iz Bosne in severne Dalmacije. Vlahi so se naselili tudi na otoke Rab, Pag in Krk. Naseljevanje vlahov na Velebitu, oziroma v pasu med Velebitom in obalo, je bilo tako intenzivno, da so Benečani

to območje imenovali *Montana della Murlacca* (Morlaške planine). Na dalmatinski obali so bili vlahi pogostokrat imenovani *morlaki*. V 16. stoletju pa so mnoge vlaške družine začele zapuščati Velebit in se pričele naseljevati v Istro, kjer so ustanovile nekaj vasi; avstrijske oblasti so jim ponudile možnost svobodne pašne živali. Te vlahe so imenovali Čiči.¹³

Množično priseljevanje vlahov iz Hercegovine v severno Dalmacijo se je zavleklo vse tja do dvajsetih in tridesetih let 16. stoletja. Leta 1543 je bilo na območju okoli Zadra že 49 vlaških naselbin. Verjetno so prišli iz Hercegovine. V kolikor še niso bili katoliki, so bili tu pokatoličanjeni in hrvatizirani.¹⁴

PRIHOD VLAHOV NA OBMOČJE LIKE IN KRBAVE

Za lažje razumevanje velikih migracij prebivalstva na območju Like in Krbave se je treba seznaniti z zgodovino širšega območja poznosrednjeveške in začetnega obdobja novoveške Hrvaške in predvsem, kako je nastal sistem obrambe pred osmanskimi Turki, ki je od svojih zametkov obstajal kar dobrih štiristo let. Na osmanski strani pa, kako so se osmanski Turki soočali s poselitvijo zapuščenih območij Like in Krbave po tem, ko je za stoletje in pol to območje prešlo pod njihovo oblast.

HRVAŠKA OD MATIJE KORVINA DO MEDDEŽELNEGA ZBORA V BRUCKU NA MURI LETA 1578 IN IZGRADNJE TRDNJAVE KARLOVAC LETA 1579

Hrvaška zgodovina je bila v drugi polovici 15. stoletja, v zatonu srednjega veka, zaznamovana s porastom osmanske nevarnosti in pluralizmom oblasti na hrvaškem zgodovinskem območju. Ne samo, da so Benetke osvojile največji del obale od Istre do Korčule (nazadnje je pod oblast beneških dožev leta 1480 prišel otok Krk), ampak so bile tudi hrvaške dežele pod madžarsko-hrvaškimi kralji razdeljene na Kraljevini Dalmacijo in

Hrvaško ter *regnum* Slavonijo. Na skrajnem jugu je pričela Dubrovniška republika s krmarjenjem med vladarji v Budimu in Carigradu nadgrajevati svojo samostojnost. Osrednja Istra z mestom Reko je bila v rokah Habsburžanov, vzhodni del savsko-dravskega medrečja pa je bil popolnoma podrejen madžarski kroni. Dva sabora in dva bana (hrvaški in slavonski) so morali med drugim posvečati vse večjo pozornost obrambi pred Turki.¹⁵

V poskusih zaustaviti osmansko prodiranje je vladar vzpostavil niz vojaških poveljstev (Senjska kapetanija, banovini Jajce in Srebrenik) na obmejnem področju, s čimer so bili postavljeni temelji bodoče Vojne krajine. Obrambna organizacija je kljub svojim slabostim na koncu zaustavila širjenje Osmanskega imperija na zahod, a je privedla do nadaljnjega razdeljevanja hrvaškega zgodovinskega območja. Vse večji pritisk Turkov je v 16. stoletju privedel Hrvaško in Slavonijo na *ostanke ostankov* (*reliquiae reliquiarum*), plemstvo pa prisilil, da sprejme Habsburžane za nove vladarje, saj so jim le oni bili zmožni nuditi pomoč za obrambo. Migracije, ki so bile posledica stalnega vojskovanja in pustošenja, so izgnale velik del prebivalstva v druge dežele, hkrati pa so pospešile politično in kulturno integracijo Hrvaške in Slavonije. Etnično podobo hrvaških dežel je spremenilo tudi priseljevanje novih ljudi, ki so prišli iz ozemelj pod osmansko oblastjo.¹⁶

V začetnem času osmanskega prodiranja na to območje so na Hrvaškem vladali štirje zelo različni vladarji; madžarsko-hrvaški kralj Matija Korvin (1458–1490), češki kralj iz poljske dinastije Jageloncev Vladislav II. Jagelonec (1490–1516), sin Ludvik II. Jagelonec (1516–1526) in avstrijski nadvojvoda Ferdinand I. Habsburški (1527–1564).¹⁷

Že v prvem letu vladanja Matije Korvina je leta 1459 padlo Smederevo, z njim pa Srbska despotovina. Štiri leta za tem je prišlo do konca Bosanskega kraljestva, s tem dogodkom pa je bil zabit klin med Hrvaško in Slavonijo. Soočen s tako nevarnostjo se je Matija leta 1464 odločil za vojni pohod, s katerim je

osvojil velik del Bosanskega kraljestva in ga vključil v že prej omenjeni banovini s središčema v Jajcu in Srebreniku. Čeprav je Matija v protiosmanski politiki pokazal večjo odločnost kot njegovi predhodniki, se je soočal z enakimi problemi kot na primer Sigismund Luksemburški (1387–1437). Niti Matija, poleg dolgoletnega cesarja, se ni mogel ograditi od vmešavanja v razmere v Svetem rimskem cesarstvu. Uspešni boji na Češkem in v Avstriji, ki so se na koncu zaključili z osvajanjem Dunaja leta 1485, so mu odvrnili pozornost od južnih meja in Turkom, ne glede na utrjen obrambni pas, omogočili nadaljnje ropanje in prodiranje na Hrvaško. Njegova vladavina je bila prekinjena s prezgodnjo smrtjo leta 1490. Res je, da so za časa njegove vladavine Turki in Benetke osvojili nova področja hrvaškega kraljestva; a integriteta Hrvaške in Slavonije je ostala, zahvaljujoč kraljevim vojaškim in reformatorskim sposobnostim, v glavnem še ohranjena.¹⁸

Naslednik Matije Korvina je leta 1490 postal Vladislav II. Jagelonec, ki pa je zaradi tega prišel v spor z Maksimiljanom I. Habsburškim (1486–1519), ki je na osnovi dedne pogodbe z njegovim očetom Friderikom III. Habsburškim in Matijo zahteval krono zase. Spor se je zgladil leta 1491 z novo dedno pogodbo med Vladislavom II. in Maksimiljanom I.¹⁹ V spor je bil vmešan tudi Ivaniš Korvin, nezakonski sin Matije Korvina. Ta se je odrekel prestolu, kot odškodnino pa je dobil naziv hercega celotne Slavonije ter hrvaško-dalmatinskega bana. Vladislav II. pa se je že takoj po izboru za kralja izkazal za zelo slabega Matijevega naslednika, ravno takšnega, kot si ga je želela večina velikaških plemičev.²⁰

Obramba Hrvaške in Slavonije je bila prepuščena predvsem plemstvu, a glavno nalogo pri novačenju in organiziranju vojske so imeli bani. Kljub temu, da so sredstva za obrambo prihajala iz dvorne blagajne, ta niso bila zadostna. V takih okoliščinah so se Hrvati soočali s prodori osmanskih roparskih skupin, ki jim je bil pogosti cilj Kranjska in ne le sama

Hrvaška, ki je bila tako že neprenehoma na udaru. Pozno poleti leta 1493 je osmanski paša Jakub preko Like na čelu relativno močnega odreda prodrli na slovensko/avstrijsko območje. Običajna taktika Hrvatov je bila, da so le-ti počakali roparske odrede ob vračanju, ko so jim plen in sužnji onemogočali hitro premikanje, ter jih takrat skušali poraziti. Tako sta tudi tokrat ban Emerik Derenčin in Bernardin Frankapan, med drugim, da bi si Frankapan povrnil v svojo posest Senj, na hitro zbrala vojsko in se odločila pričakati Turke pri Udbini. Bitka na Krbavskem polju 9. septembra 1493 se je končala s strahovitim hrvaškim porazom, kjer je bil ban zajet, mnogo plemičev in vojakov je bilo ubitih ali pa so bili zajeti v suženjstvo. Bernardinu Frankapanu se je uspelo z delom svojega spremstva rešiti. Krbavski poraz je bil težak, v kolektivni zavesti Hrvatov je pustil veliko brazgotino, a v samem bistvu ni bil tako katastrofalen, kot se je to pogosto izpostavljalo. Hrvaško plemstvo, naslanjajoč se predvsem na svojo moč, je še dobrih trideset let branilo področje Like in Krbave pred pritiski Turkov iz Bosne. Krbavski poraz pa je hkrati povečal vpliv Habsburžanov na Hrvaškem. Tako je Maksimiljan I. pošiljal Hrvatom čete v pomoč pri obrambi tega področja. Vseeno pa je na obmejnih področjih Hrvaške postala stalna nevarnost za osebno svobodo in odvzem lastnine vsakdanjik, ki je prisilil ljudi k izseljevanju ali vključevanju v vojaško službo.²¹

Na organizacijo hrvaške obrambe pred Turki je imel velik vpliv tudi herceg Ivaniš Korvin, ki je Turkom zadal dva huda poraza pri Kninu in Jajcu, s tem pa je za določen čas zagotovil nedotakljivost meje na Vrbasu in v zaledju dalmatinskih mest. Ti boji so se pričeli z vojno, začeto leta 1501, kjer so se združili Vladislav II. in Benetke proti Osmanskemu imperiju. Benetke so bile v vojno vmešane predvsem zaradi svojih posesti v Dalmaciji, zato so poleg papeža Aleksandra VI. izdatno financirale Vladislava II., da bi jim pomagal s svojo vojsko. V tem obdobju sta bila za obrambo Hrvaške pomembna tudi dva plemiča,

hrvaški ban Ivan Karlović in slavonski plemič Peter Berislavić. Slednji je Turkom pri Dubicah leta 1513 zadal hud poraz. Res pa je, da je bil Ivan Karlović kot hrvaški plemič pod veliko večjim pritiskom Turkov kot Peter Berislavić, ki je leta 1514 postal ban Slavonije in Hrvaške z Dalmacijo. Resnici na ljubo so slavonski plemiči v svoji kratkovidnosti zavrnil denarno pomoč za obrambo Hrvaške, saj po starih običajih tega niti niso bili dolžni, osmanska nevarnost pa za njih v tistem času niti približno ni bila tako velika kot za hrvaško plemstvo.²²

Po smrti Vladislava II. leta 1516 je oblast prevzel njegov sin Ludvik II., za čigar vladavine se je nadaljevalo slabljenje kraljestva. V tem času so Turki začeli intenzivneje prodirati na območje Hrvaške. Leta 1522 sta padla Knin in Skradin, leto kasneje pa še Ostrovica.²³ Katastrofalne za Hrvaško in Slavonijo pa so bile posledice bitke med madžarsko in osmansko vojsko na Mohačkem polju 29. avgusta 1526, kjer je bila madžarska vojska popolnoma razbita, kralj Ludvik II. pa je med begom utonil.²⁴ V času vladanja Ludvika II. so pričeli Habsburžani prevzemati trdnjave na Hrvaškem v svoje roke. Leta 1522 so bile prevzete prve tri od prvotno šestih trdnjav (Senj, Krupa in Klis; Knin, Skradin in Ostrovica so, kot zapisano, že padle v osmanske roke).²⁵ Formalne pravice, da posega v hrvaške zadeve, Habsburžan Ferdinand I. sicer ni imel, saj je Hrvaška spadala pod madžarskega kralja. V času, ko je bil nemški državni zbor popolnoma neprizadet ob prošnjah Bernardina Frankapana, sta leta 1522 Ludvik II. in Ferdinand I. v Nürnbergu sklenila pogodbo, s katero se je Ferdinand obvezal, da bo trdnjave na Hrvaškem okrepil. Poslej je število prevzetih trdnjav v oskrbi Ferdinanda I. hitro naraščalo. Varnost na Hrvaškem ni bila več stvar privatne pobude, marveč je postala načrtno vodena akcija.²⁶

V okoliščinah razpadanja obrambe in kraljeve nemoči ni bilo nenavadno, da so hrvaški in slavonski plemiči razmišljali o formalni zamenjavi vladarja, saj so mnogi med njimi že tako ali tako bili v službi

Habsburžana Ferdinanda I. – saj je ta bil edini, ki jim je nudil neko konkretnjšo pomoč. Sprva je bil najbolj goreč pristaš Ferdinanda I. Bernardinov sin Krištof Frankapan, ki je v začetku leta 1526 na saboru v Križevcih nagovarjal hrvaško in slavonsko plemstvo, naj sprejme Ferdinanda I. za kralja. Bernardin in Krištof, ki si je kmalu premislil, na koncu nista podprla Ferdinanda I. za kralja, namesto njega pa sta za kralja predlagala domačega madžarsko-erdeljskega plemiča Ivana Zapoljo.²⁷ Plemstvo južno od Kolpe se je v večini opredelilo za Ferdinanda I., v Slavoniji pa so bili v večini na strani Ivana Zapolje. Po pogajanjih, ki so trajala polne tri mesece in na katerih je plemstvo postavilo splošne politične in stvarne obrambne pogoje za priznanje, se je končno 31. decembra 1526 zbral sabor hrvaškega plemstva, z navzočnostjo Ferdinandovega odposlanca Nikolaja Jurišića, v frančiškanskem samostanu v Cetinu in 1. januarja 1527 izvolil v imenu vsega ljudstva plemenitih županij, mest in okrajev kraljevine Hrvaške nadvojvodo Ferdinanda I. Habsburškega za kralja Hrvaške. Razdvojenost med hrvaškim in slavonskim plemstvom glede izvolitve vladarja se je sprevrgla v dolgotrajno državljansko vojno. Kljub temu se je Hrvaška s tem dejanjem za več stoletij tesno povezala s slovenskimi deželami in drugimi notranjeavstrijskimi deželami, prek njih pa tudi z dogajanjem v srednji Evropi.²⁸

Na saboru Slavonije v Dubravi je bil samo pet dni po Ferdinandovi izvolitvi za kralja izbran erdeljski vojvoda Ivan Zapolja. Izbor dveh kraljev je pripeljal do državljanske vojne v celotnem Madžarskem kraljestvu, a je Ferdinand I. s hitrim prodorom osvojil osrednje dele Madžarske in zadal Zapolji strahovit poraz. Situacija pa se je hitro obrnila, ko je Zapolja sklenil sporazum s sultanom Sulejmanom Veličastnim, ki je osvojil osrednjo Madžarsko in jo predal v upravo svojemu novemu zavezniku. Sulejman je nadaljeval svoj pohod proti Dunaju, a se je njegovo obleganje leta 1529 izjalovilo. Zato so Turki za nekaj časa opustili nadaljnje

osvajanje Madžarske kraljevine. Leta 1532 so šli ponovno proti Dunaju, a je bil en del osmanske vojske zaustavljen pred Kőszegom v zahodnem delu Madžarske kraljevine, ki mu je poveljeval Nikolaj Jurišić. Borbe na poti so toliko izčrpale napadalce, da se je sultan odločil zaustaviti napade in se vrniti nazaj. Med vračanjem je šel en del vojske tudi preko Slavonije, kjer je povzročil ogromno škode.²⁹

Zveza z Turki Zapolji v njegovem kraljestvu ni prinesla miru in gotovosti. Po nekaj zapravljenih letih za pogovore med vsemi tremi stranmi so osmanske čete leta 1537 osvojile Požego, istega leta pa je padel tudi Klis. Tako je Hrvaška južno od Velebita v celoti padla v roke Turkov in Benetk. Ker pa je hotel Ferdinand I. pokazati, da je on edini zaščitnik svojih podanikov, je isto leto, ko sta padla Požega in Klis, poslal veliko vojsko z Ivanom Kacijanarjem na čelu proti Osijeku in Sremu. Vojaški pohod je propadel zaradi slabe organizacije, vojska pa je doživela dokončen poraz pri Gorjanu. V takih okoliščinah Ferdinandu in Zapolji ni preostalo drugega, kot da skleneta mir. Ferdinand I. je leta 1538 v sporazumu, sklenjenem v Velikem Varadinu (Nagy Váradi), priznal Zapoljo za kralja v tistih delih Madžarskega kraljestva, kjer je vladal, on pa je Habsburžanu odstopil Slavonijo in Hrvaško, kjer tako ali tako ni imel več nobenega vpliva. Dogovorjeno je bilo tudi, da Ferdinand I. po smrti Zapolje prevzame njegov del kraljestva, a se Zapolja tega dogovora kasneje ni držal. Ponovni poskus Ferdinanda I., da osvoji Madžarsko kraljestvo, pa je izzval reakcijo Sulejmana. Tako je leta 1541 v sultanove roke padel Budim in leta 1543 celotni del osrednje Madžarske.³⁰

Lika in Krbava sta v osmanske roke padli že v poznem poletju leta 1527, ko so Turki s svojimi četami vkorakali v Udbino. Potrebovali so nekaj časa, da so utrdili oblast v teh krajih, razporedili vojsko po trdnjavah in vzpostavili upravo po celotnem osvojenem ozemlju. Udbino so izbrali za središče oblasti na novo osvojenih območjih.³¹ Vzhodna Slavonija je padla v osmanske roke že po Mohački bitki leta 1526. Zaradi čedalje večje ogroženosti pred

Turki so hrvaški plemiči grozili, da se bodo pokorili osmanski oblasti. V teh okoliščinah niso bili zmožni vzdrževati svojih trdnjav, zato so jih pogosto predajali hrvaškemu kralju, naj jih on vzdržuje kakor zna in zmore. Tako se je število trdnjav tekom 16. stoletja, za katere je moral kralj neposredno skrbeti, stalno povečevalo. Tako so bile na Hrvaškem organizirane Ogulinska in Hrastovačka kapetanija, v Slavoniji pa Koprivniška, Križevaška in Ivanička kapetanija. Žumberška kapetanija je bila ustanovljena na deželnoknežji posesti na Krajnskem, a je bila že od samih začetkov v vojnem pogledu organizacijsko povezana z Vojno krajino na Hrvaškem.³² Leta 1542 je bilo prevzetih s strani Habsburžanov deset trdnjav, leta 1563 pa 55 trdnjav (od tega 39 v Hrvaški krajini in 16 v Slavonski krajini). Leta 1568 je bilo število trdnjav v habsburških rokah 52), leta 1572 pa jih je bilo v obeh krajinah že več kot 60.³³ Poleg vrhovnega poveljnika kraljeve krajiške vojske se pojavljajo še posebni podpoveljniki Hrvaške oziroma Slavonske krajine. Leta 1568 je bilo ukinjeno enotno poveljstvo, tedaj dobita obe krajini vsaka samostojnega poveljnika.³⁴

Ozemlje Hrvaške se je v četrto stoletja več kot prepolovilo: od 50.000 km², kolikor je približno obsegala leta 1526, se je zmanjšalo na nekaj več kot 20.000 km². Od tega ozemlja je na koncu stoletja ostalo samo še 16.800 km². Med napredovanjem Turkov je bil ukinjen dualizem, ki je hrvaško ozemlje delil na dve kraljevini: Slavonijo in Hrvaško z Dalmacijo. Leta 1558 sta se dotlej ločena sabora združila v enega, s tem pa je bila upravna delitev Hrvaške na dva dela končana.³⁵

Od tridesetih let 16. stoletja finančno breme za obrambo obmejnih trdnjav od Drave do Jadrana čedalje bolj prevzemajo dežele Štajerska, Koroška, Kranjska in Goriška ter Trst, saj je bil Ferdinand I. primoran to pomoč iskati v svojih dednih deželah. Enako je bilo tudi po njegovi smrti leta 1564, ko je z njimi upravljal nadvojvoda notranjeavstrijskih dežel, ki pa ni bil ista oseba kot tisti, ki je nosil madžarsko-hrvaško in svetorimsko krono.

Občasna pomoč se je s časom spremenila v stalno financiranje. To pa ni ostalo brez posledic. Svetorimski cesar in madžarsko-hrvaški kralj Rudolf II. Habsburški (1575–1612) je leta 1578 prepustil upravo Hrvaške in Slavonske krajine svojemu stricu, deželnemu knezu notranjeavstrijskih dežel Karlu II. Habsburškemu (1564–1590). Na Karlov dvorni vojni svet v Gradcu so bili vezani ban, kot tudi hrvaški in slavonski plemiči. Da bi lahko nadvojvoda Karel II. upravljal Vojno krajino, je moral od plemičev svojih dežel izprositi odobritev finančnih sredstev. Na meddeželnem zboru v Brucku na Muri leta 1578 so predstavniki plemstva Štajerske, Koroške, Kranjske in Goriške po dolgih pregovarjanjih z nadvojvodo in med seboj priznali potrebo za obrambo pred Turki in odobrili denarna sredstva za vzdrževanje krajiških trdnjav in vojske, hkrati pa zahtevali učinkovitejšo organizacijo Vojne krajine.³⁶

V zvezi s tem se je leta 1579 začela gradnja trdnjave Karlovac (ki je dobila ime po Karlu II.), novega sedeža poveljnika hrvaške Vojne krajine. Nova trdnjava je bila zgrajena predvsem za zaščito Kranjske. Hrvaško plemstvo si je želelo, da bi se trdnjavo zgradilo na spodnji Kolpi, ki bi branila Turopolje in prehod do Zagreba. Prevladali so interesi Notranje Avstrije, financerja Vojne krajine, hrvaškim plemičem pa ni preostalo drugega, kot da dajo svoje podložnike za izgradnjo trdnjave, ki jih je tako posredno ščitila. Verjetno pa je gradnja karlovške trdnjave naredila velik vtis na Turke, saj niso nikoli niti poskušali, da bi jo resnično napadli.³⁷ S pomočjo ustaljenih sredstev za obrambo, ki so omogočali postavitev stalne vojske, so Štajerska, Koroška, Kranjska in Goriška zgradile zase uspešen obrambni sistem, ki pa žal še ni preprečil ropanja in pustošenja po Hrvaški in Slavoniji.³⁸

MIGRACIJE IN VLAHI V LIKI IN KRBAVI

Zgodovina prebivalcev Vojne krajine je neločljiva od zgodovine migracij, tako tistih na tleh same krajine kot onih na širšem

prostoru. Pravzaprav je krajiško prebivalstvo nastalo kot rezultat migracij, izzvanih z destruktivnim delovanjem osmanske prisotnosti na prostoru srednje in jugovzhodne Evrope. Osmanska strategija pustošenja, predhodnica njihovim osvajanjem, je soočala domače prebivalstvo z grozno perspektivo, ki se je v glavnem končala s smrtjo, suženjstvom ali izselitvijo.³⁹

Del staroselskega prebivalstva je pričel zapuščati ogrožene predele spontano ali organizirano. Izseljevali so se v velikem številu v *ostanke ostankov* ali celo preko meja Hrvaško-slavonskega kraljestva. Predvideva se, da je bilo v največji migraciji iz krajev med Dravo in Jadranom proti zahodni Madžarski (današnja Gradišćanska in sosednji kraji) v toku 16. stoletja zajetih več kot 100.000 ljudi. Tisti, ki so ostali, so se pred osmansko nevarnostjo ponavadi zatekli v okolico posamičnih utrdb, ki so bile edini resnični varuh stalne naseljenosti. Osmansko zavzemanje posamičnih oporišč je povzročilo razseljevanje iz krajev, ki so bili povezani s temi oporišči, kar pa ne pomeni, da vsaj del staroselskega prebivalstva ni ostal pod osmansko oblastjo.⁴⁰

Kasneje so se v *ostanke hrvaških dežel* pričeli v večjih skupinah priseljevati vlaški (delno tudi Bunjevci in drugi) priseljenci iz osmanskih ozemelj, ki jih je habsburška uprava sprejemala in naseljevala na opustelem krajiškem območju z namenom, da bi čim bolj stabilizirala obrambo krajine. Razmeroma pogosta so bila posamična priseljevanja iz osmanskega na habsburško ali beneško ozemlje. Vsekakor pa se je to dogajalo tudi v obratni smeri, odvisno od okoliščin. Z zadrževanjem dela staroselskega prebivalstva in doseljevanjem novega prebivalstva na obmejnih predelih Hrvaške, Slavonske in Banske krajine se je v 17. stoletju vzpostavila pomembna menjava narodnostnega sestava v primerjavi s srednjeveško etnično sestavo na teh področjih.⁴¹

Na opustelem področju v 15. in 16. stoletju, ki se je raztezalo od Zagore in vzhodne Like, je praznino poseljevalo povsem novo

pravoslavno vlaško prebivalstvo. V delih Zagore, Primorja in Hercegovine so bili katoliški vlahi naseljeni že v poznem srednjem veku, v času 16. stoletja pa se je njihovo število v teh krajih še povečevalo. Vprašanje, kdo je vlah in kdo ne, zapleta dejstvo dvostranske *vlahizacije* prostranih ozemelj, ki segajo od nekaj deset do sto in več kilometrov v notranjost prvih krščanskih oporišč. Z ene strani se številni otoki starega življa z načinom življenja na meji asimilirajo z vlaškim kulturološkim modelom, z druge pa osmanske oblasti mnoge nevlaške skupine zaradi praktičnih razlogov podreajo davčnemu sistemu, ki zahteva pavšal v denarju (en dukat) in obvezo pomožne vojaške službe, kar je bilo tipično za vlahe. Njihova etnična identiteta je bila šibka. V tem času se nedvomljivo vlaška identiteta, izpopolnjena z močnim občutkom pripadnosti enemu specifičnemu modelu organizacije življenja, pri pravoslavnih vlahih začne mešati s srbskim etničnim korpusom, kar pospešuje pripadnost srbski pravoslavni cerkvi. V nekaterih podobnostih in tudi razlikah pa se je pričela pri katoliških vlahih integracija v novoveški hrvaški korpus. Tu je govora o večstoletnem procesu nešteto različnih lokalnih posebnosti pri procesu asimilacije vlaškega elementa in obratno.⁴²

LIKA POD OSMANSKIMI TURKI OD LETA 1527 DO LETA 1689

Osmanski defterji kot najuporabnejši viri za etnološko-demografska raziskovanja ne razlikujejo katolikov in pravoslavcev. Osmanski pravni predpisi, osnovani na šeriatu, so izključevali etnično strukturiranje prebivalstva, verske razlike pa so zabeležili samo v razmerju muslimani – nemuslimani. Defterji omogočajo vpogled le v socialno-ekonomski sestav prebivalstva. Ker sta si bili srbska in hrvaška onomastika v 16. stoletju po večini zelo podobni, so predvsem za vlaško vprašanje raziskovanja tega obdobja v pogledu nacionalnih razločevanj zelo otežena. Kljub temu da ti osmanski viri ignorirajo verske

razlike med kristjani, zgodovinsko ni sporno, da so osmanske oblasti poleg muslimanov na območja, ki so mejila na katoliške dežele, naseljevale predvsem pravoslavno prebivalstvo. Pri tem ni bilo tako pomembno, v kakšnem odnosu so si bili le-ti z osmanskimi oblastmi, ampak predvsem to, da so se versko razlikovali od sosedov na meji.⁴³

Turki so se ozemlju med reko Uno in Velebitom približali že proti koncu 15. stoletja, saj so pri svojem napredovanju v Bosni prišli do črte Kamengrad – Ključ – Glamoč. To mejo so si zagotovili tudi s sporazumom iz leta 1503, ki jo je priznaval tudi dvor v Budimu. V zaledju so ležali še neosvojeno Jajce in nekoliko trdnjav v njegovi okolici, a to Turkov ni oviralo pri prodiranju na zahod. To novo področje so hitro uredili s svojo upravo in vojsko. Njihova vojaška ureditev pa je bila v tistem času razdeljena na redno in neredno vojsko.⁴⁴

Pri svojem prodiranju so imeli ustaljen, z dolgoletnimi izkušnjami preizkušen način prodora. Sprva so se posluževali preizkušenih blažjih koruptivnih sredstev. Pogosto je bilo treba pokazati tudi svojo moč, zato so na sovražnikovo ozemlje pošiljali skupine pomožnih vojaških čet, ki so temeljito plenile in ugrabljale ljudi in jih vodile v suženjstvo. Če pa niso uspeli pridobiti napadenega ozemlja na svojo stran z blažjimi sredstvi, so ga napadli s polno vojaško močjo. Iz bližnjega področja so zbrali vse svoje vojaške moči, ki so jih imeli na razpolago. Redna vojska je imela pri osvajanju nalogo osvojiti vse utrjene gradove in sovražnika premagati v odprtih bitkah. Pomožna vojska pa je uničevala nasprotnika tam, kjer je bil najbolj ranljiv, z zaslužnjenjem navadnega prebivalstva in ropanjem njihove lastnine.⁴⁵ S takim načinom osvajanja so si pridobili tudi ozemlje Like in Krbave.

Turki so po osvojitvi Like in Krbave to območje poseljevali razmeroma počasi. Prva desetletja so v teh krajih imeli samo vojaške posadke. Na ta način so nastajala majhna trdnjavska naselja, a niti ta niso imela značaja

stalne naseljenosti, saj so se vojaške posadke v njih stalno izmenjavale. Na samem začetku Turki niso teh krajev jemali za popolnoma varne, saj je severni del tega območja prodiral globoko v področja sovražnikov.⁴⁶

Krajišniki iz Hrvaške so po letu 1527 pogostokrat napadali osmansko Udbino. Ti navali krščanske vojske so se še pospeševali, ko je bila vzpostavljena hrvaška Vojna krajina in ko so se v Senju dokončno nastanili uskoki. V večje napade pa se habsburški vojaški krogi – ki so Hrvatoma večkrat obljubljali pomoč, a jim je nikoli niso dali – niso hoteli spuščati. Naposled pa, ko je Wolf Auersperg s krajiško vojsko leta 1544 napadel Udbino, je ta doživela hud udarec, a se ji je vseeno uspelo obdržati. Posledično so zaradi tega Turki dobro zgradili svoje utrdbe, ki so obstale celoten čas osmanskega vladanja na teh območjih. Odločili pa so se, da na območje med zgornjim in srednjim tokom Une ter Velebitom naselijo svoj narod, ki bo te kraje branil z največjo srčnostjo in močjo.⁴⁷ Muslimani, ki so predstavljali vodeči sloj in vlahi, ki so bili tja naseljeni iz južnih predelov Balkana v drugi četrtini 16. stoletja, so tvorili dve največji skupini takratnega prebivalstva na območju Like in Krbave.⁴⁸

Vlahi so bili v Osmanskem imperiju krščanski živinorejski element. Turki so jih naseljevali na opustela zemljišča, predvsem v obmejne kraje, kjer so se ukvarjali s pastirstvom in obdelovanjem zemlje. Hkrati so opravljali tudi vojaško in njej podobne službe, za to pa so dobivali privilegije pri plačevanju davka in dajatvah. Njihovi starešine so bili oproščeni plačevanja davkov in dajanja dajatev, mnogi izmed njih pa so postali osmanski spahije. Ko pa so Turki po bitki pri Mohaču poskušali izenačiti vlahe z navadnim prebivalstvom, je del vlahov prišel bežati preko meja, preostalim pa so Turki odobrili privilegije.⁴⁹

Veliko poseljevanje opustelega ozemlja med gornjo in srednjo Uno ter Velebitom so Turki začeli okoli leta 1550. Takrat so preselili iz osrčja Osmanskega imperija na Balkanu na tisoče pastirskih naselij in njihove prebivalce nastanili vzdolž meje v Pounju,

Krbavi, Bužanih in Liki. O tem je leta 1551 poročal tudi Ivan Lenković, ki je postal leta 1556 vrhovni poveljnik Hrvaške in Slavonske krajine. Med tem časom so se vlahi naselili po celotnem udbinskem področju, Hotuči in južnem delu Like okoli Lovinca, Raduče, Metka in Bilaja. Po dveh, treh letih se je to naseljevanje premaknilo tudi na sever in severovzhod Like okoli Ribnika, Ostrovice itd. Vlahi so se naselili tudi po severnem delu Krbave okoli Bunića in Korenice. Leta 1553 so se v Bunić in Perušić naselili tudi muslimani; ta dva kraja sta v tistem času ležala daleč na severu, v neposredni bližini meje s hrvaško Vojno krajino. Začela sta se razvijati v močni trgovski središči. Turki so za na novo priseljene vlahe ustanovili središča predvsem v Gračacu, Udbini in Ostrovici.⁵⁰

Kljub temu je v Liki v petdesetih letih 16. stoletja vladala opustošenost. Nekaj vojske, v glavnem v Udbini in Gračacu, je nadziralo dve večji nahiji, Liko in Krbavo. Šele leta 1560 je prišlo do odločitve, da se na tem področju popravi *sedemdeset ruševin trdnjav* in to področje naseli, a to na način, da se listine o lastnini (tapije) dajo od države podložnikom in vojski, ki bodo dajali dajatve. Višino dajatev bi bilo treba oceniti za vsako lastnino in popis dostaviti Visoki porti. Zemljo bi bilo treba dati tistim, ki jo obdelujejo, in ne filurdžijam (vlahom). Na začetku je imela takšna politika uspeh, saj popis iz leta 1574 izkazuje, da so od zemljiških posesti dobivali desetino in običajne pristojbine. Nedolgo zatem se pričnejo na to območje izvrševati pogosti uskoški oziroma vlaški napadi iz hrvaške Vojne krajine, zato se situacija okoli leta 1600 že popolnoma spremeni. To področje je bilo že dosti bolj poseljeno, dosti je bilo nahij, a še več vlahov, ki so imeli samo obvezo filurije v korist sandžakbegu, čiflukluki pa so dajali samo pavšal v denarju. Desetina se je dajala zelo poredko. Takšna je bila cena stabilizacije osmanske oblasti.⁵¹

Po dvajsetih letih so Turki na celotnem področju severozahodne meje intenzivno nadaljevali s poseljevanjem. Na področju

zahodno od gornje Une, v Krbavi, Liki in Bužanih so pričeli z novim naseljevanjem, da bi utrdili svoj položaj. Oblasti Vojne krajine so hitro zvedele za to novo delovanje Turkov in se hitro seznanile s tem, kakšna nevarnost jim grozi. Zato so začeli leta 1583 zbirati vojsko za velik pohod na to ozemlje. Še istega leta so napadli, a brez uspeha. Turki so bili dovolj močni, da so krajiško vojsko premagali. Po tem so krajišniki, še posebej senjski uskoki, še nekajkrat napadli ta področja in imeli celo nekaj uspehov, a velikega naseljevanja ozemlja med Uno in Velebitom niso mogli zaustaviti.⁵²

Turki so v obdobju desetih let od leta 1576 do 1586 intenzivno nadaljevali s poseljevanjem. Z gotovostjo se lahko trdi, da so privedli veliko različnih ljudi, večino med njimi so predstavljali vlahi, ostali pa so bili muslimani. Vlahe so naseljevali razpršene po celotnem ozemlju, najbolj pa na obmejnih področjih, kjer se Turki sami še niso upali naseljevati. V času novih selitev so bili deležni goste naselitve kraji pod Velebitom; Počitelj, Divoselo in Smiljan, ki do takrat niso bili naseljeni zaradi strahu pred senjskimi uskoki. Nove prebivalce sta dobila tudi Perušić in Pazarište. Največje število novih priseljencev se je namestilo v severnem delu Krbave, od Bunića proti Vrhovini s središčem v Korenici. Muslimansko prebivalstvo se je doselilo v tiste kraje, ki so bili z muslimani naseljeni že do leta 1576. Nekaj let po tem so Turki preuredili svojo vojaško in civilno upravo. Celotno ozemlje med Uno in Velebitom so razdelili na vzhodni in zahodni del. Vzhodni del je zaobjel Pounje in ozemlje Krbave okoli Bunića in Korenice, ta del so pripojili Kliškemu sandžaku. V njem so se nahajale trdnjave Boričevac, Ostrovica in Bunić. Zahodni del je pripadel Ličkemu sandžaku, ki je zajemal Zakrčje, Kotare, Bukovico, Kninsko polje, Odorje, Hotučo, južno Krbavo, Liko in Bužane. Na severnem delu, med Hotučo in Bužani, so se nahajale trdnjave Zvonigrad, Gračac, Udbina, Bilaj, Novi, Budak Stari, Budak Novi, Grebenar itd. Turki so na tem ozemlju vzpostavili sedem kotarjev in nekaj vojvodstev.⁵³

V času, ko je spadalo področje Like in Krbave pod Osmanski imperij, se je v njegovi neposredni bližini zgodilo veliko sprememb. Leta 1592 so Turki osvojili Bihaško in Hrastoviško kapetanijo in s tem svoje ozemlje proti hrvaški Vojni krajini še razširili. Ostale kapetanije od morja do Kolpe, vključno z Žumberkom, so sestavljale proti kocu 16. stoletja hrvaško Vojno krajino. Obstaja še poseben naziv Primorska krajina, ki se navezuje samo na Senjsko kapetanijo, ki je bila pod poveljstvom generala hrvaške Vojne krajine s sedežem v Karlovcu. Zato se je za hrvaško Vojno krajino začel uporabljati naziv Karlovški generalat. Turki pa so leta 1593 doživeli pri Sisku hud poraz, ki je bil uvod v habsburško-osmansko vojno oziroma Dolgo vojno (1593–1606), kjer so Turki bili vsaj navidezno zmagovalci. A pričakovanih ozemeljskih pridobitev niso več dosegli, zato je ta vojna privedla do dolgotrajnega ravnotežja na meji s Hrvaško. Posledica te vojne pa je bilo tudi množično preseljevanje vojaškega prebivalstva iz ozemlja Osmanskega imperija na ozemlje hrvaške Vojne krajine.⁵⁴ Kar so zagotovo občutili tudi Liški vlahi.

V hrvaško Vojno krajino so vlahi prihajali v valih skozi dolgo časovno obdobje (v Gomirje leta 1600 in 1601, v Lič leta 1605, okolica Ogulina, Modruša in Oštarija leta 1609 in 1612, okolica Brinja, Brloga in Otočca leta 1611 in 1638–1658, Vitunj 1639, Dubrava in Ponikva 1642, Dabar 1672 itd.). Tako so na Hrvaškem v drugi polovici 17. stoletja, kot je rekel general Herberstein, vlahi bili med krajišniki enako številčni kot *hrvaška nacija*. Nove vlaške skupine pa so prihajale pogostokrat v spor s prej naseljenimi, največkrat zaradi pašnikov. Zaradi enakih razlogov so prišli v spor tudi s senjskimi uskoki in starimi *hrvaškimi* krajišniki v Ogulinu, Brinju in Otočcu. Žumberški uskoki so se pritoževali nad *novimi* vlahi, ker so jim le-ti zasedali plačana mesta v krajiški vojski. V tem obdobju je v Karlovškem generalatu prišlo tudi do večjih sporov med seboj sprtih krajišnikov in zemljiških gospodov,

pravzaprav je šlo za spore med krajišniki ter Zrinskimi in Frankapani. Zato tudi krajišniki Karlovškega generalata niso dobili skupnih privilegijev, tako kot tisti v Varaždinskem generalatu.⁵⁵

Če se vrnem nazaj v Liko in Krbavo, je treba nekaj besed posvetiti tudi muslimanskim naseljem v njej. Ta naselja so se delila na nekaj družbenih skupin. Največja med njimi je bila skupina vojakov. Vojaki so imeli v lasti zemljo in jo sami tudi obdelovali. Muslimanski vojaki so živeli v središčih in po manjših vaseh v bližini trdnjav. S svojo močjo in številom so dajali glavne značilnosti muslimanskim naseljem. Ta so bila na področju stare županije Like, okoli Ribnika, Bilaja, Noviga, Barleta, Grebenarja, Smiljana in Perušića. Drugo skupino so predstavljali večji zemljiški posestniki, ki so imeli svoje podložnike. Ti ljudje so predstavljali mali odstotek muslimanskega prebivalstva, a so imeli razmeroma visoko družbeno vlogo. Stanovali so v večjih krajih ali na svojih posestvih, kjer so se zaščitili z gradnjo manjših utrd. Tretjo skupino so predstavljali muslimanski trgovci in obrtniki, ti so bili najmočnejša vez med muslimanskim in nemuslimanskim prebivalstvom. Četrto skupino so tvorili predstavniki vojaške, upravne in sodne oblasti. Nekateri med njimi so bili tudi zemljiški posestniki s podložniki. Največ teh ljudi je bilo v Udbini, ki je bila središče vojaške, mestne in sodne uprave.⁵⁶

Na področju Like je bilo takrat najpomembnejše naselje vsekakor Udbina. V trdnjavi je bila takrat nameščena stalna posadka z okoli 500 vojakov, ki so s svojimi družinskimi člani predstavljali velik del prebivalcev Gornjega grada. Pod gradom je bilo v Udbini v prvi polovici 17. stoletja okoli 300 hiš s približno 1500 prebivalci. Udbina je bila sedež kapetana, kadije in večjega števila višjih upravnih predstavnikov, ki so poleg ag in zemljoposestnikov predstavljali gornji sloj takratnega mesta. Prebivalstvo pod gradom je bilo povsem muslimansko, vasi okoli mesta so bile mešane vlaško-muslimanske ali, kar

je bilo pogostejše, čisto vlaške. Podobni vzorci naseljenosti so obstajali tudi v okolici drugih večjih utrdb oziroma krajev.⁵⁷

Posebej je treba izpostaviti tudi mesto Gračac, kjer se je razvilo glavno muslimansko naselje v spodnjem delu Like. Tam so Turki poselili večino zgradb iz časa pred njihovim prihodom. V stari utrdbi so imeli okoli leta 1620 posadko s 50 vojaki, ki so s svojimi družinami predstavljali prebivalstvo trdnjave. Nekaj ag pa je bilo tudi poveljnikov okoliških martolozov (vlahov). Pod gradom je bilo v tem času okoli 100 muslimanskih hiš. Kot središče kotarja je Gračac v 17. stoletju hitro napredoval. Poročevalec, ki je opisal pohod hrvaških krajišnikov leta 1689, je opisal, da je bil Gračac eno od najodličnejših mest v Liki. Predpostavlja se, da je bilo v njem proti koncu osmanske oblasti okoli 300 muslimanskih hiš.⁵⁸

V prvih desetletjih 17. stoletja manjši roparski pohodi posamičnih *band* iz hrvaške Vojne krajine na osmansko stran, kot tudi pohodi z osmanskega področja na druge strani *Triplex Confiniuma* – osmansko-habsburško-beneškega obmejnega kompleksa, niso bili nič neobičajnega, za del krajiškega prebivalstva na vseh treh straneh pa so predstavljali delni vir dohodkov za preživetje. A je v tistem času bilo relativno ravnotežje moči na vseh straneh, zato se še ni niti razmišljalo o spremembah meja.⁵⁹ Kmalu pa je prišlo do velike krize v Osmanskem imperiju in s tem posledično do velikih sprememb za obmejno prebivalstvo, tako na eni kot na drugi strani.

Veliki, zgodovinski umik Osmanskega imperija iz večjega dela Panonske nižine in delov Balkana se je začel s porazom osmanske vojske med obleganjem Dunaja leta 1683. Ta umik je bil v veliki meri posledica pučev in vstaj v širokem delu zahodnega Balkanskega polotoka, tam je bil odpor proti osmanski oblasti tudi najmočnejši, najmočnejši pa so bili tudi osmanski protinapadi. Iz perspektive vlahov v hrvaških deželah, je bila velika selitev Srbov leta 1690 konec

migracij, ki so trajale dve stoletji in ki so svoj vrhunec dosegle v vojnah med letoma 1683 in 1690. Puči in vstaje proti osmanski oblasti so bile v hrvaških deželah narodnostno povezane. V severni Dalmaciji in Liki ter Krbavi, na področjih osmanske oblasti, je bil vpliv vlahov na potek vstaj nedvomno velik.⁶⁰ V Liki in Krbavi je v osemdesetih letih 17. stoletja niz vojnih obračunov med habsburškimi in osmanskimi silami v nekaj letih pripeljal do razpada regionalne socialne strukture. Te vojne, tekom katerih je bilo izgnano skorajda celotno tedanje prebivalstvo Like, pa so pustile za sabo opustošeno ozemlje.⁶¹

Poraz osmanske vojske pred Dunajem in napredovanje sil *Svete lige* so tudi za območje Like in Krbave ustvarili popolnoma novo situacijo. Trdnjavske posadke v sandžaku Lika in sosednjih sandžakih so bile prepuščene same sebi in v zelo slabem vojaškem položaju. To so vedele tudi prostovoljne vojaške enote, ki so se začele v vse večjem številu spontano zbirati pod svojimi vodjami na mejah osmanskega ozemlja, in to na habsburškem, beneškem ali celo na samem osmanskem področju. Do prvih borbenih delovanj je prišlo v dalmatinskem planinskem zaledju že celo nekaj mesecev pred osmanskim obleganjem Dunaja. Brinjski pop Marko Mesić je v tem smislu povedel prostovoljne enote krajiških kmetov iz področja okoli Brinja in prostovoljne enote iz Senja, skratka enote iz habsburške strani. Ti so se združili z upirajočimi vlaškimi skupinami iz Dalmacije in pričeli z osvajanjem osmanskih utrdb. Osvojili in izropali so Benkovac, Obrovac, Nadin, Ostrovico, Polesnik in Perušić. Tekom teh vojnih spopadov pa se je dvignil prvi velik val prebežnikov, kjer je na stotine vlaških družin prebegnilo na beneško stran (številne vlaške družine iz Like so se odselile na ozemlje pod habsburškim nadzorom).⁶²

Ko je leta 1684 Beneška Republika vnovič (po 1667) vstopila v vojno proti Osmanskemu imperiju, so se beneške sile od takrat borile skupaj s prostovoljnimi enotami, s tem pa so

bile v naslednjih letih osvojene tudi druge utrdbe. Leta 1688 je bil osvojen tudi Knin, glavna osmanska utrdba v jugozahodni Hrvaški. Še isto leto so prostovoljni odredi izvedli prvi veliki osvajalski pohod v Liki in tudi na dalmatinskem področju. Pod vodstvom dveh knezov – tradicionalni naziv za vojne poveljnike med vlahi in Bunjevci – Jerka Rukavine in Dujma Kovačevića, je napadla velika skupina prostovoljcev, večinoma Bunjevcev iz Primorske krajine. Osvojili so več manjših krajev v bližini Velebita, skoraj bi jim uspelo osvojiti tudi večja naselja, kot na primer Oštarije in Brušane. Po vojnem pohodu Bunjevcev so leta 1685 sledile tudi druge skupine prostovoljcev iz habsburškega obmejnega področja in iz Dalmacije. Končno je pod poveljstvom grofa Herbersteina, generala Karlovškega generalata, uspel v Liko prodreti odred habsburške vojske. Vojska je v spremstvu prostovoljnih enot eno za drugo osvojila in uničila osmanske utrdbe. Tako so bili zavzeti Bunić, Grebenar in Korenica, v Budaku pa je Turkom uspelo odbiti napad. Ta osvajalni pohod je bil pospremljen z ropanjem, uničevanjem in masovnim begom tako muslimanskega kot tudi vlaškega prebivalstva.⁶³

Po teh vojaških pohodih so se razmere v Liki stabilizirale kljub posamičnim roparskim pohodom prostovoljnih enot, ki so se dogajali predvsem zaradi tega, ker se je habsburška krajiška vojska premaknila na druga bojišča vzdolž novonastale bojne linije. Ta nova bojna linija ni obstajala dolgo, saj je bila osmanska oblast v Liki končana leta 1689. Istega leta 15. junija se je pred utrdbo Novi, ki je bila še vedno v osmanskih rokah, zbrala ogromna vojna sila, ponovno pod poveljstvom grofa Herbersteina. Ko se je posadka Novega predala, so pričele utrdbe padati ena za drugo. Najprej Ribnik, potem Vrebac, Bilaj, Budak, Perušić, Široka Kula in Bunić. Septembra se je po kratkotrajnem obleganju predala tudi posadka Udbine, s padcem Zvonigrada in Rakovnika pa so padla še poslednja osmanska oporišča v Liki.⁶⁴

LIKA IN KRBAVA V OBDOBJU BREZVLADJA IN POD KARLOVŠKIM GENERALATOM DO SREDE 18. STOLETJA

Po tem, ko sta okoli stoletje in pol grofiji Lika in Krbava pripadali Osmanskemu imperiju, se je pričela leta 1685 že prej omenjena protiofenziva habsburške vojske proti Osmanskemu imperiju in ponovno zavzetje tega ozemlja. Leta 1689 so se morale osmanske trdnjavske posadke dokončno umakniti iz Like.⁶⁵

Po ponovni zasedbi se je pričelo dvajsetletno prerekanje med prebivalstvom Like, dvorno komoro v Gradcu in Dunaju ter krajiškimi oblastmi o bodočnosti Like. Ponovno inkorporiranje Like v Kraljevino Hrvaško je bilo vzeto v razmislek, a v nobenem trenutku ni imelo možnosti za uspeh. Niti restitucija nekdanjih lastnikov grofij ni prišla v poštev, saj bi možnost za to imele edino plemiške rodbine Zrinski in Frankapan, a so bile že dve desetletji pred tem izključene iz političnega življenja.⁶⁶

Podobno kot osvobodjena področja v Slavoniji, ki so bila prodana po delih zainteresiranim kupcem, je bila tudi Lika prodana grofu Adolfo pl. Sinzendorfu. On je leta 1692 kupil Liko skupaj z obmorskim mestom Karlobagom za 80.000 goldinarjev (gld). Vojaška oblast je bila močno proti prodaji civilnim lastnikom, ker so v tem videli nepotrebno izpostavljanje nevarnosti, saj je Lika mejila na Osmanski imperij in beneške posesti. Na drugi strani so tudi Ličani s povodom prodaje prvič resneje pokazali, da pod nobenim pogojem niso pripravljeni postati podložniki, obvezni dajati dajatve in tlako, niti grofu Sinzendorfu niti dvorni komori. Ko so hoteli upravniki grofa Sinzendorfa od Ličanov pobirati desetino, so ti leta 1693 zagrozili z uporom. Ker pa je oblast hotela na tem obmejnem področju preprečiti nemire, so vojne in komorne oblasti nagovorile Sinzendorfa, da odstopi od nakupa.⁶⁷

Lika administrativno ni pripadala dvorni komori na Dunaju, ampak je bila predana v upravljanje notranjeavstrijski dvorni komori v Gradcu. Leta 1694 je graška dvorna komora

imenovala za upravitelja Like – z nazivom poveljnika in velikega kapetana Like in Karlobaga – grofa Antona Coroninija.⁶⁸

Po podpisu miru z Osmanskim imperijem v Sremskih Karlovcih leta 1699 in zagotovo potrditvijo meje med Liko in Osmanskim imperijem se je ponovno vzpostavilo vprašanje bodočnosti Liške krajine. Po dolgih razpravah med dvornim vojnim svetom in dvorno komoro je dal v avgustu leta 1700 kralj Leopold I. Habsburški (1657–1705) svoje soglasje za projekt, ki je zaradi svojih daljnosežnih posledic bil že v naprej obsojen na neuspeh. V osnovi je ta projekt predvideval, da bi en del Like ostal pod upravo dvorne komore, področje tik ob meji pa bi pripadlo vojaški upravi. Novembra 1701 sta se dvorna komora in dvorni vojni svet dogovorili glede področji, ki bodo pripadala enim in drugim. Izvedba tega načrta bi privedla do popolne razpustitve Karlovškega generalata, saj je bil za področje krajine določen le ozek pas meje, ki se je pričel pri Slunju, preko Paškega, Jesenic, Vrhovine in doline Brezovca šel dalje v Krbavo, preko Korenice in Udbine v gornjo Liko, kjer bi področje okoli Popine, Zvonigrada in Gračaca zaključile zamišljeno mejo.⁶⁹

Težavne razmere v Liki pa so bile glavni krivec, da do izvedbe tega načrta nikoli ni prišlo. Upravitelj, ki je zastopal dvorno komoro, grof Anton Coronini, je bil zaradi vse pogostejših pritožb proti njegovemu uradovanju na začetku leta 1700 poklican nazaj v Gradec in zamenjan s kapetanom Jakobom Rambschüsslom iz Turanjske kapetanije. Ta novi zastopnik dvorne komore je očitno zelo hitro postal močno osovražen med prebivalstvom Like. Na vrhuncu spora, ki je že mejil na odprti boj, se je kot upravitelj vrnil Anton Coronini. V Ribniku, ki je bil v tistem času sedež uprave, je prišlo avgusta 1702 do odprtega boja med zbranimi Ličani na eni in obema upraviteljema na drugi strani, ki se je končal s smrtjo obeh upraviteljev. Tako je bila izvedba tega načrta predčasno onemogočena. Leto po tem pa je dvorna komora ponovno določila novega upravitelja za Liko, barona

Andreja Oberburga. A ga je leta 1709 dočakala podobna usoda kot njegova predhodnika: razjarjeno prebivalstvo ga je skupaj z upravnimi uslužbenci izgnalo iz Like, veliki senjski kapetan pa je moral prevzeti upravo.⁷⁰ Večji zabeleženi upori liških krajišnikov, ki so se upirali fevdalni podrejenosti, so bili v letih 1693, 1702, 1704 in 1711. Po dvajsetih letih naporov dvorne komore je dvorna komisija leta 1712 zaključila, da se *ne more tega divjega naroda, niti približno in najmanj obvezati s kontribucijo, glavarino ali drugimi dajatvami*.⁷¹ Žilav odpor liškega prebivalstva proti upravi dvorne komore je tako pridobil zeleno, združenje celotne Like pod vojno upravo. Karlovški generalat je obstal v njegovem dotakratnem obsegu in se še povečal, celotna Lika pa je postala del Vojne krajine, s tem pa tudi Karlovškega generalata.⁷²

V drugi polovici leta 1712 so pooblaščenici dvorne komore storili vse potrebno, da bi lahko Lika prešla pod vojno upravo. Liški distrikt je v Karlovškem generalatu prevzel poseben upravni status. Poveljnik distrikta je dobil funkcijo velikega kapetana, po položaju je bil recimo enak kapetanu Senja. Njegova funkcija je bila nadrejena ostalim, ker je bilo za Liko ustanovljeno eno samo vojaško sodišče z jurisdikcijo nad dvanajstimi kapetanijami. Liško vojaško sodišče je bilo v kazenskopravnih zadevah podrejeno Karlovškemu polkovniškemu sodišču. V civilnih zadevah je bilo liško sodišče neodvisno od Karlovškega, v teh zadevah je bil notranjeavstrijski dvorni vojni svet v Gradcu druga in poslednja instanca. V kazenskopravnih zadevah pa je bil dvorni vojni svet tretja in poslednja instanca.⁷³

Oktober leta 1712 je bila dokončana administrativna delitev Liškega distrikta na kapetanije in porkulabe. V Krbavi so bile tri kapetanije in en porkulab. Krbava je bila deljena na kapetanijo Bunič, kapetanijo Udbina in kapetanijo Podlapac. Porkulab je bil v Komiću, upravno pa je spadal pod kapetanijo Udbina. Lika je bila razdeljena na devet kapetanij in tri porkulabe. Na kapetanijo Zvonigrad, kapetanijo Gračac, kapetanijo Lovinac, kapetanijo

Bilaj, kapetanijo Perušić, kapetanijo Novi, kapetanijo Ribnik, kapetanijo Vrebac in kapetanijo Medak. Porkulaba Smiljan in Pazarište sta spadala pod kapetanijo Novi, porkulab Široka Kula pa pod kapetanijo Perušić. Vse skupaj je bilo v distriktu Lika dvanajst kapetanij in štirje porkulabi.⁷⁴

Vojni spopadi v Liki od leta 1685 do leta 1689 so povzročili masovni beg prebivalstva. Muslimansko prebivalstvo je zapustilo Liko in se je v največjem delu preselilo na za njih varnejša področja.⁷⁵ Ljudje iz malih muslimanskih naselij vojaškega in zemljoposelnškega značaja so lažje zapustili Liko kot tisti po trdnjavah, ki so se še skušali braniti. Liški muslimani so se nastanili v Bosni okoli Bihaća, Cazina, Krupe in Petrovca. Tja so prenesli tudi spomin o svojem poreklu, ki so ga ohranili vse do danes.⁷⁶ Drugi velik del prebivalstva, vlahi, pa so pobegnili v največjem številu na področje med Otočcem in Brinjem. Samo od oktobra leta 1685 do marca leta 1686 je mejo prešlo 530 družin s kar 4.111 osebami. Leta 1689 je bila Lika skorajda popolnoma nenaseljena.⁷⁷

A v naslednjih dveh desetletjih so Liko ponovno poselili. Sklepajoč, da je ostalo zelo malo družin, tiste pa, ki so pobegnile, so se samo v malem številu vračale nazaj, se je prebivalstvo Like v teh dveh desetletjih skoraj v celoti zamenjalo. Nekaj muslimanskih družin je ostalo samo v sedmih vaseh, Perušiću, Novem, Široki Kuli, Budaku, Bilaju, Ribniku in Buniću. V Počitelju, Vrebacu in Ostrovici pa so morda za stalno ostali samo vlahi. Ponovno naseljevanje se je pričelo že v letih 1685 in 1686, ko se je ena skupina dalmatinskih Bunjevcev in ena skupina družin iz gornjega toka Kolpe naselila v Smiljanu in njegovi okolici. Večina teh družin je imelo prebivališča tudi v Karlobagu,⁷⁸ verjetno zaradi zimskih pašnikov. Iz osmanske strani Une se je pričelo v tem času priseljevati tudi srbsko prebivalstvo, ki je živelo oddaljeno od obmejnih predelov in ni imelo nobene veze niti z upravnimi niti z vojaškim vodstvom. Naselili so se v Hotučo in Odorje, v Lapac in Srb in

gotovo tudi v južni del Krbave.⁷⁹ Kasneje so se ti Srbi zagotovo povlašili.

Prvi ponovno stalno naseljeni kraji so bili od leta 1690 Vrebac, Korenica in Pazarište. Mušaluk je bil ponovno naseljen leta 1693. Od leta 1696 do 1701 je bilo obdobje ponovnega intenzivnega naseljevanja. V tem času so bile ponovno naseljene vasi Podlapac, Kaluđerovac, Mogorić, Jošane, Bruvno in Divoselo. Raduč in Medak sta ponovno dobila stanovalce leta 1696, Pisač leta 1697, Udbina, Srednja Gora in Lovinac leta 1698. Leta 1700 in 1701 so bili med drugimi ponovno naseljeni Gračac, Mekinjar, Komić in Visuć. V letih od 1696 do 1701 se je število ponovno naseljenih družin potrojilo, od 553 družin leta 1696 jih je bilo v Liki leta 1701 1.630. Do leta 1712 se je število družin povečalo na 2.112.⁸⁰

Število novih kristjanov (muslimanskih družin, ki so prešle v katoliško vero, izjemoma pravoslavno) je ostalo v obdobju od leta 1696 do leta 1701 nespremenjeno s 161 družinami. Do leta 1712 je močno upadlo, na samo še 46 družin. Število hrvaških družin je kontinuirano rastlo od leta 1696 (42 družin) do leta 1712 (299 družin). Število bunjevaških družin je naraščalo do leta 1701 (229 družin), a je do leta 1712 počasi upadlo na 204 družine. Število vlaških družin pa je od leta 1696 do leta 1701 skokovito naraščalo, od 300 na 1.120, do leta 1712 pa je postopoma narastlo na 1.563 družin. Te skupine ljudi so bile v tistem času naseljene na področju Like in Krbave. Največ je bilo vlahov, sledili so jim Hrvati, a jih je bilo veliko manj, nato Bunjevci in potem novi kristjani oziroma bivši muslimani. Lika je bila poseljena s štirimi skupinami prebivalstva: vlahi, Hrvati, Bunjevci in novimi kristjani.⁸¹ V Liki je bilo leta 1712 tudi 400 družin, ki niso posedovale nobene zemlje in tudi niso bile vštete v zgoraj navedene številke. Teh 400 družin je bilo po večini vlaškega izvora.

Podoba prebivalstva v posamičnih krajih Like se je v zelo kratkem časovnem obdobju močno spreminjala, to je veljalo predvsem za muslimanske družine, ki so bile pred tem v določenih vaseh v absolutni večini, leta 1712

pa so bile te vasi poseljene izključno z vlaškimi ali hrvaškimi prebivalstvom. Do začetka leta 1696 je bilo katoliziranih 882 muslimanov, istočasno so bile štiri džamije pretvorjene v katoliške cerkve. Novi kristjani so bili tako od drugih katolikov, kot tudi od vlahov izpostavljeni velikim pritiskom in napadom, tako da je velik del teh bivših muslimanov, ki so ostali, predvideval – tudi če ponovno menjajo vero – da se je bolje odseliti v Osmanski imperij.⁸²

T. i. Bunjevci ali *Valachi Catholici*, kakor so jih takrat imenovali, so prišli v Liko iz dveh smeri. Ena skupina je prišla iz področja Dalmacije in se naselila preko reke Zrmanje. Bunjevci, ki so prišli od tam, so se naselili po večini na področje Gračaca in Lovinca. Druga skupina Bunjevcev je prišla iz primorskega področja Karlovškega generalata: iz Jablanca, Svetega Jurja, iz okolice Senja, Krmpota itd. Področje naseljevanja te skupine je bilo v glavnem področje Smiljana in Pazarišta.⁸³

Pri hrvaških priseljencih sta se razlikovali dve skupini: Hrvati in Krajnci ali *Cragnioli*. Velik del Hrvatov je prišel iz področja Modruš-Stajnica-Otočac-Brinje-Senj. Krajnci/*Cragnioli* najverjetneje niso bili Kranjci ali Slovenci, ampak prav tako Hrvati. Oni so bili verjetno imenovani za Krajnce/*Cragniolce* zato, ker so prišli iz hrvaško-krajnskega obmejnega področja, natančneje iz področja Delnice-Brod-Moravice. Veliko se jih je naselilo po vaseh Kaluđerovac, Mušaluk in Brušane.⁸⁴ Vseeno pa ne smemo izključiti, da med njimi ni bilo tudi Slovencev.

Kot sem že izpostavil, so bili vlahi največja skupina ljudi, ki je na novo poselila področja Like. Naziv vlah je večinoma uporabljen za to, da bi se izpostavila pripadnost teh ljudi grško-srbsko-pravoslavni verski skupini. Vlahi, ki so prispeli v Liko, so prišli iz najrazličnejših področji. Del njih je v letih 1685 in 1686 pobegnil iz področja Otočac-Brinje in se ponovno vrnil v Liko. Ti vlahi so naselili vasi Vrebac, Komić, Mutilić in Pećane. En del vlahov je prišel iz dalmatinskega področja reke Zrmanje in naselil področja okoli Popine in Gračaca. Veliko število vlahov je prišlo iz osmanskega

obmejnega področja. Tako so bila naselja Široka Kula, Korenica, Mekinjar in Vrebac naseljena z vlahi iz Kupresa, Grahova in Knezpolja. Vlahi v Popini in Mazinu so v velikem delu prišli iz Plavnega pri Kninu. V popisu prebivalstva iz leta 1712 (*Conscriptio terrenorum et hominum beeder Grafschaften Lica vnd Corbavia*) je navedena tudi ena posebna skupina vlahov – skupaj jih je samo deset družin: ena v Buniću, ena v Mogoriću in osem v Gračacu – imenovani *Stari Vlahi*. Po vsej verjetnosti so ti vlahi prišli iz Srbije iz področja Stari Vlah.⁸⁵

Popis iz leta 1712 od 400 družin brez zemljiške posesti za 87 od njih navede njihovo prostorsko poreklo. Za dvajset od njih je bil kot tak naveden Osmanski imperij, sedemnajst družin je prišlo iz Kotarja, štiri iz Knina, štiri iz Broda, štiri iz področja Kapele, štiri iz Brloga, tri iz Gerone, dve iz Kosinja, dve iz Vrhovina, dve iz Senja, dve iz Dubrovnika, ena iz Krmpota, ena iz Reke, ena celo iz okolice Budve itn. Skratka, v Liki je v tistem času živelo vsekakor raznoliko prebivalstvo.⁸⁶

Podobno raznolika pa so bila tudi naselja, ki so v tistem času nastajala. Tudi za Liko je pričelo veljati to, kar je veljalo za ostale dele Vojne krajine: krajiške vasi so bile zelo razdrobljene, pogostokrat nepovezane in nepravilno urejene naselbine. Naseljevanje je bilo samo v redkih primerih načrtovano in organizirano. V večini primerov je bilo tako, da takoj, ko si je nekdo našel nek kos zemlje, je tam zgradil tudi hišo.⁸⁷

Naselja pa niso bila raznolika samo v urbanističnem, ampak tudi v *narodnostnem* pogledu. Na primer, od 36 vasi, ki so bile navedene v popisu iz leta 1712, jih je bilo enajst takih, ki so bile nastanjene z vlahi in katoliki. V večini teh vasi so obstajale tudi razne manjšine drugih ljudi. Korenica je imela leta 1712 27 katolikov in 1.786 vlahov, Bunić je imel 18 katolikov in 1.488 vlahov, Ostrovica je imela 361 katolikov in 57 vlahov itn. Osem vasi je bilo popolnoma katoliških in sedemnajst popolnoma vlaških.⁸⁸

Burno ponovno naseljevanje distrikta Lika je bilo v večini končano že leta 1712. Do leta

1746 število prebivalstva ni znatno narastlo. Porast prebivalstva v obdobju med letoma 1712 in 1746 je bil povečini zaradi naravnega prirastka. Število prebivalstva je v 34 letih naraslo za 8.235 oseb, kar je pomenilo, da je bilo vsako leto v Liki v povprečju 242,2 osebe več. Je pa res, da je bila možnost migracij družin v sami Liki zelo verjetna, saj se je v nekaterih krajih v teh letih znatno zmanjšalo število prebivalstva, v nekaterih krajih pa močno povečalo.⁸⁹ A leta 1715 se je iz Karlovškega generalata izselilo 1.111 vojščakov z družinami, več kot polovica jih je bilo iz Ogulinske kapetanije. Iz Like in Krbave se je odselilo le malo njih, večinoma pa so se naselili na beneško ozemlje. Kot vzroki za selitve so bili navedeni na prvem mestu lakota, nato globe, preprodajanje soli, prenaseljenost in tlaka v trdnjavah.⁹⁰

Zaradi enakih in podobnih razlogov je prišlo vsako desetletje do vsaj ene močnejše vstaje krajišnikov (1719, 1728, 1732, 1746 in 1751), hajduštvo pa je predstavljalo stalno obliko upora. Največja med njimi je bila brinjsko-liška vstaja leta 1746. Tega leta je Hildburgshausen upravno in vojaško reorganiziral generalate in formiral regimente. Krajišnikom, razjarjenim zaradi preureditve, so se pridružili tudi nekateri oficirji v vojski. Oficirji so imeli verjetno koristi od tega, da se borijo za stari sistem, ki jim je omogočal zlorabljanje položaja.⁹¹

Kot zadnje, do sredine 18. stoletja so bile za vlahe na območju Like in Krbave pomembne Hildburgshausnove reforme uprave iz leta 1746. Karlovški generalat je bil po teh reformah razdeljen na štiri regimente. Vasi Slunjskega, Ogulinskega in Otočškega regimenta so bile sestavljene vsaka iz štirih bataljonov, vasi Liškega regimenta pa iz šestih bataljonov. Vsega skupaj je bilo v Karlovškem generalatu osemnajst bataljonov. En bataljon je bil sestavljen iz štirih kompanij, kar je pomenilo, da je bilo lahko vsega skupaj 72 kompanij. Ena kompanija je bila sestavljena iz 240 krajišnikov. Tako je moralo biti skupno vpoklicanih 17.280 krajišnikov. Ti so morali služiti kot pešaki. Ob 72 kompanijah pešakov

je bilo formiranih še osem huzarskih (konjeniških, op. R. B.). Ena huzarska kompanija je bila sestavljena iz 100 krajišnikov. Tako je moralo biti za Karlovški generalat v stalni pripravljenosti 18.080 krajišnikov. Od 240 infanteristov je bilo lahko plačanih le 36, v huzarski kompaniji od 100 samo osem. Leta 1748 pa se je financiranje Karlovškega generalata prekinilo s strani hrvaškega in notranjeavstrijskega plemstva, zato je skupna denarna bremena prevzela država.⁹²

Za nameček je reforma privedla tudi do zaostritve izvrševanja vojaških obvez. Do reforme je imel generalat na razpolago 12.000 krajišnikov, po reformi pa jih je potreboval preko 18.000. Do reforme je bilo na služenje vojske pozvana približno četrtnina moškega prebivalstva, oziroma polovica za vojno sposobnih moških. Leta 1746 je bilo število moških prebivalcev v celotnem Karlovškem generalatu 48.384, od njih je bilo vse do nove reforme za služenje vojske obveznih 12.000. Za služenje vojske je bilo sposobnih 24.010 moških, torej je pred reformo služila polovica teh. Z novo reformo pa se je močno povečalo število vojaških obveznikov. Tako je bilo kar tri četrtine (18.000) moških, sposobnih za služenje, obvezanih na služenje vojske.⁹³

Vsekakor pa takšne razmere niso bile pogodu vlahom, ki so v največji meri sestavljali krajiško vojsko. Niso pa te reforme prinesle samo slabega, a vseeno je vlaški status skozi desetletja in stoletja pričel izgubljati na pomenu, zato je tudi sama beseda vlah pri prebivalcih Like in Krbave začela v njihovem spominu bledeti.

NACIONALNA INTEGRACIJA VLAŠKEGA ELEMENTA IN VLAŠKE ZADRUGE V LIKI IN KRBAVI

NACIONALNA INTEGRACIJA VLAŠKEGA ELEMENTA

Vojna krajina ni bila običajno evropsko območje, krajišniki niso bili običajni ljudje, zato ni čudno, da je proces nacionalne integracije na tem območju potekal zelo drugače.

Na tem mestu se je potrebno vprašati, zakaj na področju krajine ni nastala nacija Vojne krajine, ampak se je krajiško prebivalstvo integriralo v hrvaški in srbski nacionalni element. S pogleda današnjih nacionalnih ideologij je bil to edini logični razvoj. Dejstvo je, da je verska pripadnost krajiških družin v tem procesu igrala odločujočo vlogo. Drugi elementi v procesu nacionalne integracije so bili postranskega pomena.⁹⁴

Proces nacionalne integracije se je ponavadi odvil iz prednacionalnih skupin, ki so se izoblikovale na socialni, regionalni, kulturni in politični osnovi. Za področje Like in Krbave bom izpostavil dve skupini; Bunjevce in vlahe. Bunjevci so predstavljali značilno prednacionalno skupino, ki se je pričela kmalu prekrivati s hrvaško nacionalno identiteto (zaradi njihove katoliške vere, op. R. B.). Po številu večja in pogostejša prednacionalna skupina so bili vlahi. V svojem izražanju kulture so se z Bunjevci brez dvoma jasno medsebojno razlikovali. Tudi sami sebe so tako eni kot drugi jemali za dve posebni skupini. *Statuta Valachorum* in mnogi drugi zapisi *Walachov* v pisanih virih jasno nakazujejo to, da se vlahov vsaj do 18. stoletja ni enačilo s Srbi ali Raci (kot sem že pisal v prvem prispevku, se je v dokumentih hrvaških cerkvenih krogov že proti koncu 16. in predvsem v 17. stoletju vlahe pogosto enačilo z Raščani oziroma Raci, op. R. B.). Pred tem (18. stoletjem) so bili pogostokrat označeni kot *šizmatiki*.⁹⁵

Z vlaškimi družinami, ki so prebegnile v Varaždinski generalat, je v drugi polovici 16. stoletja prispela tudi cerkvena infrastruktura. Med begunci se je med letom 1578 in 1588 nahajal tudi vladika Gavriilo Avramović, ki je takoj po naselitvi utemeljil samostan Marča (med reko Čazmo in Ivanićem). Ta samostan je postal prvo duhovno-religijsko središče pravoslavnih priseljencev na območje hrvaške Vojne krajine. Prvi v Hrvaški imenovan vladika je bil Simeon Vretanja. Na njega se je začel izvrševati močan pritisk, da prestopi k unijatskemu gibanju. Zaradi tega je leta 1611

priznal zagrebškega škofa za svojega cerkvenega poglavarja, papež pa ga je imenoval za grško-pravoslavno-katoliškega škofa v Marči. Verniki sami se s tem niso pretirano ukvarjali, pravoslavni menihi, vojvode in drugi pomembni možje pa so izbrali marčanskega vladika za svojega cerkvenega poglavarja. Pogoj, da bo sprejet, je bil, da mora biti dober pravoslavac, hkrati pa se je moral izražati za unijata, da bi ga priznali zagrebški škof in habsburški vladar. Do sedemdesetih let 17. stoletja se je ta oblika pravoslavne cerkvene organizacije v hrvaški Vojni krajini še nekako obnesla, leta 1673 pa se je pod vodstvom jezuitov pričel čedalje večji unijatski pritisk, ki je imel za cilj popolno pokatoličenje pravoslavcev. Razpoloženje med pravoslavno-vlaškim prebivalstvom je postalo zelo uporniško. Pritisk na pravoslavne pape in menihe je bil ogromen, krajišniki so bili prisiljeni, da se poročajo s katoličankami in da po tem prestopijo v unijatsko cerkev. Vlahi so pričeli, med drugim tudi zaradi tega, z velikimi upori leta 1715 in 1718–1719, ki so privedli do konca unijatskega pritiska. Leta 1737 se je uspelo ustoličiti prvemu pravoslavnemu vladiki v Lepavini, ki ni bil unijat.⁹⁶

Pravoslavna cerkev ni mogla v času zgodnjega krajiškega prebivalstva ne v Varaždinski in ne v Karlovški krajini vzpostaviti žarišča svoje duhovne in cerkvene organizacije. V Karlovški krajini je bil leta 1600 utemeljen samostan Gomirje, ki je bil glavna točka pravoslavne vere na tem področju. Ta pa je bil podrejen unijatskemu vladiki (episkopu), ki je bil v času 17. stoletja nadrejen za celotno Vojno krajino. Zgodnji samostanski centri, kot je bil Gomirje, so bili zelo pomembni za ohranitev pravoslavja. Šele kasneje, posledično zaradi velike selitve Srbov leta 1690, pa je prišlo do popolne izgradnje pravoslavne cerkvene organizacije na Hrvaškem oziroma v Vojni krajini. Leta 1695 je bila utemeljena Karlovška eparhija s sedežem v samostanu Medak (Lika); sedež se je leta 1721, po kratkem obdobju v Gomirju, prestavil v Plaško (okolica Ogulina).⁹⁷

Čas zgodnjega krajiškega prebivalstva je bil za pravoslavno cerkev v Vojni krajini zelo neugoden. Ni obstajala nikakršna organizacija pravoslavne cerkve, obstajali so samo posamični samostani; edina glavna cerkvena organizacija je bila unijatska, a nje pravoslavne vlaške družine v večini niso priznavale. Vse do sredine 18. stoletja je bila dovoljena samo gradnja lesenih pravoslavnih cerkva. Oskrba pravoslavnih svečnikov je bila veliko slabša kot katoliških. Za razliko od katoliške, pravoslavna cerkev ni dobivala nikakršne državne podpore. Episkope in parohe so vzdrževali izključno verniki. Za razliko od pravoslavne pa je katoliška cerkev imela tudi podporo vladarske hiše (Habsburžanov).⁹⁸

Proces nacionalne integracije v Vojni krajini je bil vsekakor dolgotrajen. Spet pa je treba izpostaviti tisto, kar sem izpostavil že pri cerkveni organizaciji, in sicer, da so bile razmere za srbsko stran večinoma težje kakor za hrvaško. Srbsko/vlaško prebivalstvo Vojne krajine ni razpolagalo z zgrajeno komunikacijsko mrežo z bosanskimi Srbi ali s tistimi v Srbiji. Oni so morali iznajti svojo lastno nacionalno ideologijo, ki je bila omejena sprva z razmerami v Vojni krajini, kasneje pa v Hrvaški. Vojna krajina, kar je izpostavil tudi Drago Roksandić, je predstavljala blokado skozi celoten proces srbske nacionalne integracije. V nasprotju s Srbi je Hrvatoma v Vojni krajini poudarek imena ozemlja in nacije nedvomno olajšal proces nacionalne integracije. Kasnejša razpustitev Vojne krajine je enakomerno pospešila proces integracije Srbov in Hrvatov; ampak so si morali Srbi v Hrvaški svojo pozicijo še definirati.⁹⁹

ZADRUGE

Vedoč, da je bil krajišnik več kot tri stoletja hkrati vojak in kmet, sta bila dva temeljna stebra njegovega življenja družba, ki ga je obdajala, in hišna zadruga. Da bi bil lahko vedno na razpolago svojim poveljnikom, so morali zanj delati, ga prehranjevati, oblačiti in celo oborožiti ostali člani njegove zadruge.¹⁰⁰

Hišna ali družinska zadruga oziroma hiša, skupnost, občina, velika hiša ali skupščina je stara gospodarska in družbena oblika skupnega življenja. Obstajala je že v rodovnih skupnostih pri različnih evropskih in drugih narodih, a se je najdlje obdržala pri južnih Slovanih. Zaradi tega se je dolgo, a neupravičeno predvidevalo, da je ustanova skupnega življenja samo slovanska oziroma južnoslovanska posebnost.¹⁰¹

Če je starešina družine umrl in za sabo pustil potomce, brate in druge sorodnike, ki so skupaj živeli v družini/zadrugi, ga je nasledil po starem običaju in krajiškem statutu (*Statuta Valachorum*) tisti, ki je bil zato najsposobnejši. Nasledstveno pravo je že leta 1630 vzelo v obzir možnost obstoja zadruge.¹⁰² Zadruga pa so obstajale že pred tem.

V stoletju od objave *Statuta Valachorum* se je zadruga regenerirala. Dejstvo in normalen pojav ni bila več posamična družina, ampak zadruga. Starešina ni več samo starešina posamične družine, temveč celotne zadruge. V primeru *Statuta Valachorum* se govori še o možnosti skupnega nasledstva, v *Statutih* iz leta 1737 pa se sploh ne govori več o nasledstvu, ampak samo o tem, da se v zadrugi sami določi novi starešina. O nasledstvu sploh ni več govora, ker je zemljiška posest ostala v skupnem posedovanju celotne zadruge.¹⁰³ Skozi različna časovna obdobja so se zadruga večale in manjšale, delile in celo izginjale ter nastajale nove. Razlogov za to je bilo zagotovo več: migracije, slaba zemlja, naravne katastrofe, vojne, bolezni in prav gotovo tudi medsebojni spori v samih zadrugah in med različnimi zadrugami itd.

Gospodarsko nujnost ohranjanja hišnih zadrug in njihovo povezovanje z vojaško obvezo krajišnikov so avstrijske oblasti spoznale šele v 18. stoletju. Šele na začetku 19. stoletja pa so se začele truditi, da bi jih ohranile, uvedle več reda in discipline v odnose med zadrugami, preprečile njihove pretirane in neupravičene delitve ali celo omogočile nastajanje novih.¹⁰⁴

LITERATURA

Nikola BEGOVIĆ, *Život Srba graničara; Život i običaji Srba graničara*, Prosveta, Beograd 1986

Catherine Wendy BRACEWELL, *The Uskoks of Senj; piracy, banditry, and holy war in the sixteenth-century Adriatic*, Cornell University Press, Ithaca – London 2010

Neven BUDAK, *Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku*, Leykam international d.o.o., Zagreb 2007

Željko HOLJEVAC, Nenad MOAČANIN, *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva u ranome novom vijeku*, Leykam international d.o.o., Zagreb 2007

Karl KASER idr., *Popis Like i Krbave 1712. godine; Obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj*, Srpsko kulturno društvo Prosvjeta, Zagreb 2003

Karl KASER, *Porodica i srodstvo na Balkanu; Analiza jedne kulture koja nestaje*, Udruženje za društvenu istoriju Beograd, Beograd 2002

Karl KASER, *Slobodan seljak i vojnik: I. – Rana krajiška društva (1545–1754), II. – Povojačeno društvo (1754–1881)*, Naprijed, Zagreb 1997

Fedor MOAČANIN, *Društveni razvoj u Vojnoj krajini; Društveni razvoj u Hrvatskoj: od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1981

Fedor MOAČANIN, *Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787; v: Vojna krajina; Povjesni pregled – Historiografija – Rasprave*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1984

Stjepan PAVIČIĆ, *Seobe i naselja u Lici*, reprint izdanje Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena, Knjiga 41, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1962, Muzej Like, Gospić 1990

Dragutin PAVLIČEVIĆ, *O problemu krajiških kućnih zadruga – historiografsko-kritički osvrt*, v: *Vojna krajina; Povjesni pregled – Historiografija – Rasprave*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1984

Drago ROKSANDIĆ, *Srbi u Hrvatskoj; od 15. stoljeća do naših dana*, Vjesnik, Zagreb 1991

Vasko SIMONITI, *Doprinos Kranjske financiranju protuturske obrane u 16. stoljeću*, v: *Vojna krajina; Povjesni pregled – Historiografija – Rasprave*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb 1984

Vasko SIMONITI, *Turki so v deželi že; Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*, Mohorjeva družba, Celje 1990

Maria TODOROVA, *Imaginarij Balkana*, Inštitut za civilizaciju in kulturo – ICK, Ljubljana 2001

Ignacij VOJE, *Nemirni Balkan; Zgodovinski pregled od 6. do 18. stoletja*, Državna založba Slovenije – DZS, Ljubljana 1994

Zagreb 1962, Gospić 1990 (dalje: Pavičić, Seobe i naselja), str. 101.

7. Kaser, *Porodica i srodstvo*, str. 107.

8. Ibidem, str. 107–108.

9. Ibidem, str. 109.

10. Pavičić, *Seobe i naselja*, str. 132.

11. Kaser, *Porodica i srodstvo*, str. 109.

12. Ibidem.

13. Ibidem, str. 110–111.

14. Ibidem, str. 111.

15. Neven Budak, *Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku*, Zagreb 2007 (dalje: Budak, *Hrvatska i Slavonija*), str. 9.

16. Budak, *Hrvatska i Slavonija*, str. 9–10.

17. Ignacij Voje, *Nemirni Balkan; Zgodovinski pregled od 6. do 18. stoletja*, Ljubljana 1994 (dalje: Voje, *Nemirni Balkan*), str. 159–161.

18. Budak, *Hrvatska i Slavonija*, str. 14–15.

19. Voje, *Nemirni Balkan*, str. 159–160.

20. Budak, *Hrvatska i Slavonija*, str. 15–16.

21. Budak, *Hrvatska i Slavonija*, str. 16.

22. Budak, *Hrvatska i Slavonija*, str. 17.

23. Ibidem, str. 18.

24. Voje, *Nemirni Balkan*, str. 160–161.

25. Vasko Simoniti, *Doprinos Kranjske financiranju protuturske obrane u 16. stoljeću*, v: *Vojna krajina; Povjesni pregled – Historiografija – Rasprave*, Zagreb 1984 (dalje: Simoniti, *Doprinos Kranjske*), str. 205.

26. Vasko Simoniti, *Turki so v deželi že; Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju*, Celje 1990 (dalje: Simoniti, *Turki*), 110–112.

27. Budak, *Hrvatska i Slavonija*, str. 17.

28. Voje, *Nemirni Balkan*, str. 161.

29. Budak, *Hrvatska i Slavonija*, str. 19–20.

30. Budak, *Hrvatska i Slavonija*, str. 20.

31. Pavičić, *Seobe i naselja u Lici*, str. 128.

32. Fedor Moačanin, *Vojna krajina do kantonskog uređenja 1787; v: Vojna krajina; Povjesni pregled – Historiografija – Rasprave*, Zagreb 1984 (dalje: Moačanin, *Vojna krajina*), str. 25.

33. Simoniti, *Doprinos Kranjske*, str. 205–206.

34. Moačanin, *Vojna krajina*, str. 25–26.

35. Voje, *Nemirni Balkan*, str. 223.

36. Moačanin, *Vojna krajina*, str. 29–30.

37. Ibidem., str. 30.

38. Simoniti, *Turki*, str. 186.

39. Željko Holjevac, Nenad Moačanin, *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskog Carstva u ranome novom vijeku*, Zagreb 2007 (dalje: Holjevac, N. Moačanin, *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina*), str. 53.

40. Ibidem.

41. Ibidem.

42. Holjevac, N. Moačanin, *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina*, str. 130.

43. Drago Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj; od 15. stoljeća do naših dana*, Zagreb 1991 (dalje: Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj*), str. 43–44.

1. Theodor Adorno, citirano po Maria Todorova, *Imaginarij Balkana*, Ljubljana 2001, str. 17.
2. Catherine Wendy Bracewell, *The Uskoks of Senj; piracy, banditry and Holy war in sixteenth-century Adriatic*, Ithaca – London 2010, str. 20–21.
3. Karl Kaser, *Porodica i srodstvo na Balkanu; Analiza jedne kulture koja nestaje*, Beograd 2002 (dalje: Kaser, *Porodica i srodstvo*), str. 106.
4. Ibidem, str. 106–107.
5. Kaser, *Porodica i srodstvo*, str. 107.
6. Stjepan Pavičić, *Seobe i naselja u Lici*, reprint izdanje Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena, Tom 41,

44. Pavičić, Seobe i naselja, str. 99–100.
45. Pavičić, Seobe i naselja, str. 101.
46. Ibidem, str. 129.
47. Ibidem, str. 129–130.
48. Karl Kaser idr., Popis Like i Krbave 1712. godine; Obitelj, zemljišni posjed i etničnost u jugozapadnoj Hrvatskoj, Zagreb 2003 (dalje: Kaser, Popis Like i Krbave), str. 9.
49. Fedor Moačanin, Društveni razvoj u Vojnoj krajini, v: Društveni razvoj u Hrvatskoj; od 16. do početka 20. stoljeća, Zagreb 1981 (dalje: Moačanin, Društveni razvoj), str. 84.
50. Pavičić, Seobe i naselja, str. 131.
51. Holjevac, N. Moačanin, Hrvatsko-slavonska vojna krajina, str. 157.
52. Pavičić, Seobe i naselja, str. 131–132.
53. Ibidem, str. 133.
54. Moačanin, Vojna krajina, str. 32, 34.
55. Ibidem, str. 40.
56. Pavičić, Seobe i naselja, str. 134–135.
57. Kaser, Popis Like i Krbave, str. 9.
58. Pavičić, Seobe i naselja, str. 136.
59. Kaser, Popis Like i Krbave, str. 9.
60. Roksandić, Srbi u Hrvatskoj, str. 47–48.
61. Kaser, Popis Like i Krbave, str. 9.
62. Ibidem, str. 9–10.
63. Kaser, Popis Like i Krbave, str. 10.
64. Ibidem, str. 10–11.
65. Karl Kaser, Slobodan seljak i vojnik; Rana krajiška društva (1545–1754) I., Zagreb 2007 (dalje: Kaser, Slobodan seljak i vojnik I.), str. 163.
66. Ibidem.
67. Kaser, Popis Like i Krbave, str. 11.
68. Kaser, Slobodan seljak i vojnik I., str. 164.
69. Ibidem, str. 165–166.
70. Kaser, Slobodan seljak i vojnik I., str. 166–167.
71. Moačanin, Društveni razvoj, str. 92.
72. Kaser, Slobodan seljak i vojnik I., str. 166–167.
73. Ibidem, str. 167.
74. Kaser, Slobodan seljak i vojnik I., str. 167–168.
75. Ibidem, str. 171.
76. Pavičić, Seobe i naselja, str. 140.
77. Kaser, Slobodan seljak i vojnik I., str. 171.
78. Ibidem.
79. Pavičić, Seobe i naselja, str. 169.
80. Kaser, Slobodan seljak i vojnik I., str. 173.
81. Ibidem, str. 172–174.
82. Ibidem, str. 175.
83. Ibidem.
84. Kaser, Slobodan seljak i vojnik I., str. 175.
85. Ibidem, str. 175–176.
86. Ibidem, str. 176–177.
87. Ibidem, str. 177.
88. Kaser, Slobodan seljak i vojnik I., str. 177.
89. Ibidem.
90. Moačanin, Vojna krajina, str. 49.
91. Ibidem.
92. Kaser, Slobodan seljak i vojnik I., str. 159–160.
93. Ibidem, str. 160.
94. Karl Kaser, Slobodan seljak i vojnik; Povojačeno društvo (1754–1881) II., Zagreb 1997 (dalje: Kaser, Slobodan seljak i vojnik II.), str. 183.
95. Ibidem, str. 184.
96. Kaser, Slobodan seljak i vojnik II., str. 185–186.
97. Ibidem, str. 190–191.
98. Ibidem, str. 191–193.
99. Kaser, Slobodan seljak i vojnik II., str. 195–196.
100. Dragutin Pavličević, O problemu krajiških kućnih zadruga – historiografsko-kritički osvrt, v: Vojna krajina; Povjesni pregled – Historiografija – Rasprave, Zagreb 1984 (dalje: Pavličević, O problemu), str. 141.
101. Pavličević, O problemu, str. 141.
102. Kaser, Slobodan seljak i vojnik II., str. 139.
103. Ibidem.
104. Pavličević, O problemu, str. 141.